

elégítő, rendkívül alapos, adatgazdag, a vizsgált témát teljes mélységben feltáró monográfiáját végigolvasva aligha támadhat hiányérzetünk. Azt azonban mégis hiányolhatjuk, hogy a műben nem, vagy szinte csak jelzesszerűen kapnak megvilágítást olyan fontos, a Batthyány-kormány hadügyi politikájával, az egész 1848-as hadseregszervezéssel szorosan összefüggő, azt lényegesen befolyásoló kérdések, mint a bécsi udvar és az osztrák katonai felső vezetés, valamint a magyarországi sorkatonaság és annak parancsnokságai magatartása, reagálása, tevékenysége. A hiányérzet akkor is jogos, ha a szerző — amint összefoglalásából ki-
derül — az említett problémák feltá-

rását, részben önmaga számára is, még megoldásra váró feladatnak tekinti.

A művet tanulmányozva, talán még azt vethetjük fel, hogy amíg a monográfiában, a főleg a nemzetörség szervezésével kapcsolatban feltárt negatív jelenségeket a szerző gazdag dokumentumanyaggal jeleníti meg és bizonyítja, addig a történelmi valóság kétségkívül kimutatható pozitív tendenciáinak hitelét nem mindig támasztja alá kellő számú és súlyú forrásanyaggal.

A monográfia értékét növelik, a tárgyalt kérdések megismertetését és elmélyültebbé teszik, a műhöz kapcsolott igényes mellékletek.

Kerekes Zoltán

WILLIBALD GUTSCHE

AUFSTIEG UND FALL EINES KAISERLICHEN REICHKANZLERS

(Akademie Verlag, Berlin, 1973. 269 p.)

Kevés olyan személyiség akad az újkori egyetemes történelemben, akinek portréját a kortársi és utókorai ítélet annyira ellentétes színekkel festette volna meg, mint Theobald von Bethmann Hollwegét, a junker-nagytőkés imperialista császári Németország egykori kancellárját. Bethmann Hollweg, aki 1909-től 1917 közepéig ült a birodalmi kancellári székben, s az első világháború kirobbanásáért elsősorban felelős német politika legfőbb irányítója volt, pályafutásának kezdetétől fogva a csodálat és elutasítás, a fenntartás nélküli támogató készség és a személyes denunciació ellenléte megnyilvánulásainak keresztütlében állt. Liberális polgári körök mindazon állampolgárok ellenfelének tartották, akik „haladni akarnak,” nagyburzsoá erők „okos mérsékelt reformerek” nevezték, konzervatív junkerek „Porosz-Németország” sirásójának bélyegezték. A háború idején nem kevés volt azoknak a száma, akik személyében realpolitikust véltek felfedezni, ki „belesodródva a háborúba”, a szociálistársadalmi ellentétek áthidalását kereste egy „népi császárság” perspektívájában, s az „Alldeutscher”, a rajna-westphaliai nagyiparosok és Elbán túli junker nagybirtokosok szélsőséges

imperialista hódító törekvéseivel szemben, a realitások talaján, az imperialista nagyhatalmakkal történő kompromisszumos megegyezés útján igyekezett biztosítani „Németország helyét a nap alatt”. A német imperializmus első világháborús veresége után a burzsoá-történetírás a katonai összeomlás és a novemberi forradalom legfőbb előidézőjének kiáltotta ki, mások viszont mártírnak állították be, aki áldozatul esett a Hindenburg—Ludendorff vezette szoldateszkának. A második világháború utáni idők polgári historiográfiája viszont teljesen új színezetű Bethmann Hollweg portrét vázolt fel az ítélet palettáján: ha mind ez ideig a „háborús kancellár” a birodalom elvesztője és Ludendorff tábornok a nemzet hőse volt, úgy lett hirtelen ez utóbbi minden gonoszság inkarnációja, s változott át Bethmann Hollweg az „igazság és morál”, a „béke és demokrácia”, a „népi állam” harcos bajnokává, akinek azonban „fausti” lénye alulmaradt a Legfelsőbb Hadvezetőség Mephisto-militaristáival folytatott áldatlan harcban. (Hans Herzfeld, aki 1923-ban a vereség egyetlen előidézőjének jelzőjét akasztotta rá, a 60-as években egyenesen „ellenállónak” megasztalta fel.) A nyugatnémet történeti

irodalom kórusából csupán egy hang csengett ki másképpen, azé a Fritz Fischeré, aki vállalva kollégái felháborodott visszautasítását, elsőnek nevezte a kancellárt imperialista politikusként, aki a háborút tudatosan előidézte, átfogó hódító programmal rendelkezett, s a szélsőséges imperialista hadvezetőségnek valójában nem elvi, hanem csupán taktikai ellenlábasa volt.

A forradalmi munkásmozgalom és a marxista—leninista történetírás kezdetétől fogva kijelölte és meghatározta Bethmann Hollweg helyét és szerepét. Karl Liebknecht volt az első, aki felismerte benne a rabló német imperializmus valódi reprezentánsát, akinek politikája — az imperialista hódító törekvések valóra váltásával egy időben — nem kis szerepet játszott a II. Internacionálé szétzüllesztésében és a „szociáldemokrata farkasnak a tőke farkcsóvá-ló kuttyájává történő szelidítésében”. A már hozzáférhető levéltári anyagok gondos tanulmányozása megerősíti a liebknechti ítéletet. Ha az ítélet helyesnek is bizonyul, a marxista—leninista historiográfiában igen kevés az olyan műveknek a száma, amely végig követi Bethmann Hollweg egész életútját.

A Német Demokratikus Köztársaság történettudományának tehetséges képviselője, Willibald Gutsche ennek az elmentmondásokkal teli életpályának tudományos vizsgálatára vállalkozott. Előttünk fekvő, nagy forrásbázison alapuló, elmélyült, marxista tudományossággal megírt munkájának eredménye nemcsak a Bethmann Hollweg-i életmű minden részletének, mozgató erőinek és összefüggéseinek objektív feltárásában és meggyőző ábrázolásában jelentkezik, hanem a fentiekben vázolt ítélet tudományos alátámasztásában és kiszélesítésében is egyaránt.

Willibald Gutsche monográfiája Bethmann Hollweg életútját lényegében három nagy fejlődési szakaszában vizsgálja, annak ellenére, hogy az egyes szakaszok több fejezetre tagolódnak. A terjedelmes első rész a pályakezdés éveitől kíséri végig Bethmann Hollweget a birodalmi kancellári székbe való kerüléséig. A második rész az imperialista háború tudatos előkészítőjének elmentmondásokkal teli tevékenységét ábrázolja. Az olvasó számára talán mégis az életmű harmadik szakasza a legérdekesebb: Bethmann Hollweg háború alatti kül- és belpolitikája, s ebben is

a kancellár vezette imperialista Németország eljutása a katonai vereség és háborúvesztés küszöbéig, amelynek menetében maga az egész Bethmann Hollweg-i életmű összeomlik.

A német nép újkori történetében ki-magasló szerepet játszó Theobald von Bethmann Hollweg kancellár családja nem tartozott az Elbától keletre eső területek tősgyökeres junker családjai közé. Apja parvenünek számított, aki a Berlintől mintegy 60 km-re északnyugatra elterülő hohenfinowi birtokot Tornow és Sommerfelde falvakkal együtt 1855 júliusában vásárolta meg 400 000 tallérért. A birtok 8965 holdat tett ki, s rajta olyan parasztság élt, amely az 1848-as forradalom idején előző földesura ellen véres fölkelésben tört ki. A forradalom leverése utáni reakció visszaállította a feudális függőviszonyokat, amelyek fenntartásában, konzerválásában Bethmann Hollweg apja nem kímélte magát. A birtok kapitalizációs folyamata korán megindult, s a családot a mezőgazdasági termények eladása, majd a cukor- és szeszgyártásból származó haszon az anyagi jólét magas fokára emelte. A fiatal Bethmann Hollweg középiskolai és egyetemi tanulmányai után jogász pályára lépett. Világnézetét Dávid Friedrich Strauss ifjúhegelianus filozófiája, Darwin és Haeckel természet-tudományos felfedezései jelentősen befolyásolták. Strausztól tanulta meg azt — ami egyébként egész életén át végigkísérte —, hogy az „alkotmányos monarchia és a burzsoá-junker osztálykompromisszum Németország számára a legértelmesebb megoldás” és hogy „a polgári demokrácia nem egyéb, mint politikai áskálódás”. Ellenszenve a szociáldemokráciával szemben ezen is túltett: a bismarcki éra munkásellenes törvényei lelkesedéssel töltötték el, de junker társainál korábban felismerte a szociáldemokrácia egyre erősödő politikai szerepét. Néhány évnél kellett eltelnie ahhoz, hogy a Porosz-Németország objektív valóságában kialakuljon politikai nézetrendszere, melyet a 90-es években nem egyszer nyilvánosan, családi kapcsolatai révén állami vezetők előtt is, kifejezésre juttatott. A politikai életbe bekapcsolódó Bethmann Hollweg koncepciója voltaképpen egy illúzióban kulminált: a „demokrácia és a bizantinizmus közti harmadik út” lehetőségében, amelynek el-

érését a „társadalom szembenálló elemeinek fokozatos asszimilálásában”, vagyis az osztályellentétek kibékítésében kereste.

A századforduló imperialista német politikájának kardcsörtető és világgéppel fenyegető volta szükségképpen naprendre tűzte a belső politikai stabilitás megteremtését, amelyen az uralkodó körök mindenekelőtt az egyre hatalmasabbá váló munkásmozgalom teljes semlegesítését értették. A bismarcki erőszak bukása és tanulsága olyan új emberek felé terelte a figyelmet, akik a hagyományos elnyomó módszerek kilátástalanságát vallották és a finomabb, rugalmasabb politikai eszközök hatékonyságát hirdették. Az új emberek legígéretesebbjének talán Bethmann Hollweg látszott, aki II. Vilmos bizalmát a századforduló követein egyre inkább magának mondhatta. 1905-ben Bethmann Hollweget porosz belügyminiszterré nevezték ki, aki mérsékelt reformok ígéréteivel, az opportunista szociáldemokrata és szakszervezeti vezetők lekenyerezésével nemcsak az 1905-ös orosz forradalom nyomán megerősödött munkásmozgalmi akciókat szerelte le, hanem döntő lépéseket kezdeményezett a szociáldemokráciának az imperialista államba való integrálására is. Ez az integrálási politika az opportunista vezetők jóakarató közreműködésével a következő években egyre nagyobb eréllyel folytatódott: Bethmann Hollweg inkább mutogatta a „rendőrbotot”, s csak végső esetben sújtott le vele már csak azért is, mert a brutális akciókban a szociáldemokrácia „polgárosításának” legnagyobb akadályát látta. Sokan nem értették meg a „szociáldemokrácia előtti udvarlás” Bethmann Hollweg-i taktikáját, s egyre szaporodott azoknak a száma, akik e „gyatra filozófus” fejét követelték. A háborút megelőző évek bel- és külpolitikai fejleményei azonban, mindenekelőtt a munkásosztály növekvő ellenállása, Bethmann Hollwegnek adtak igazat: egy imperialista háborúra való felkészülés időszakában az uralkodó osztályoknak olyan politikusra volt szükségük, aki a viláгурalmi tervek megvalósítását, illetve a munkásmozgalom megtörését új módszerekkel kísérelte meg. Bethmann Hollweget 1909. július 14-én birodalmi kancellárrá nevezték ki.

Bethmann Hollweg hatalomrajutása után az antant koalíció szétrobbantásának „heroikus feladatához” látott, hogy a német világhódító törekvések legnagyobb akadályát eltüntesse. Mindenekelőtt a Brit Birodalommal való „kiegyezést” kísérelte meg, s ennek érdekében még a gigási méretű német flottaprogram mérséklésének kockázatát is vállalta. Az ultrakonzervatív és szélsőséges imperialista allddeutsch körök ellenállása e külpolitikai koncepció látványos bukásával és a munkásmozgalom lefegyverzését célzó ún. „Flickreformok” hatástalanságával egyre erősödött, s maga Bethmann Hollweg a háborús rizikó, a nyílt katonai fenyegetés vizeire evezett át. 1911-ben az ún. második marokkói krízis világosan megmutatta a Bethmann Hollweg-i politika háborús elszántságát; maga a kancellár 1911. november 9-i reichstagi beszédében a háborús szakadék szélén való táncolást a német külpolitika elveként szögezte le. E külpolitika belső alátámasztása azonban a szociáldemokrata párt 1912. évi parlamenti megerősödésével (a választásokon 43-ról 110-re emelte képviselői számát) egyszeriben kérdésessé vált, és a kancellár az ultrakonzervatív körök támadásainak tüzeiben a bukás szélére került. Hogy mégis a kancellári székhely maradt, nem kis ügyességének és a hadsereg, valamint az ultrák előtti behódolásának köszönhető. Az a Bethmann Hollweg, aki eddig csak táncolt a háborús szakadék szélén, a preventív háború elkötelezettjévé vált. „Elvileg és a limine soha nem vetettem el a preventív háború gondolatát — mondta Jagow külügyi államtitkárnak. Egy ilyen háború adott körülmények között, mint védelmi háború egy előre látó politikai elodázhatatlan feladata kell hogy legyen.” 1918. augusztus 24-én Conrad Haussmann előtti kijelentésében elismerte: a preventív háború szükségességéből fakadó mély meggyőződésben indította el 1914 júliusában a világgépet.

Ma már közismertek az 1914. évi ún. júliusi válság drámai fordulatokkal teli napjai, melyek a világháború ki-robbanásába torkollottak. Willibald Guhtsche e napok Bethmann Hollweg-i tetteinek részletes taglalásával nem hagy kétséget afelől, hogy a kancellár a konfliktust korántsem akarta lokalizálni, ellenben kezdettől fogva konti-

nentális méretűvé igyekezett kiterjeszteni. Fáradozásainak jelentős részét a védelmi háború látszatáért folyó harc kötötte le, mely nem kis szerepet játszott a szociáldemokratáknak a háború mellé való felsorakoztatásában, ill. Anglia háborúba lépésének elhárításában. Az előbbi érdekében hajlandó volt az orosz mozgósítást is bevárni. az utóbbi esetében pedig — az utolsó pillanatban megrémülve Anglia belépésének következményeitől — az osztrák—magyar csapatokat Belgrádnál megállítani. Az előbbi sikerült, az utóbbi nem: míg a szociáldemokrácia „a barbár cízizmus” elleni védelmi háború frázisával megszavazta a hadihiteleket, a Brit Birodalom hadbalépése világméretűvé tágította a Bethmann Hollweg szándékolta kontinentális háborút. Természetes, hogy a háború ki-robbantásának felelőssége nem a kancellár személyes felelőssége. Bethmann Hollweg tette a német nagytőke és nagybirtok profit- és hatalmi törekvéseinek kifejeződése volt. Bethmann Hollweg, mint végrehajtó, a világ népeit a háború katasztrófájába sodorta, melynek dimenzióiról, pusztításairól szenvedéseiről ő maga többet látott előre, mint mások.

Bethmann Hollweg a háború gyors megnyerésének biztos tudatában 1914 szeptember eleji programjában változta fel a német imperializmus hódító célkitűzéseit. A kancellár programja messzemenően figyelembe vette a jun-ker-nagyfőkés expanziós elképzeléseket, amelyek nemcsak a német vezetés alatt álló közép-európai gazdasági szövetséget foglalták magukban Franciaországtól a Skandináv-félszigeten és az Osztrák—Magyar Monarchián át Itáliáig, hanem egy közép-afrikai gigantikus gyarmati birodalom létrehozását is. Amiben az alldeutschok szélsőséges imperialistáitól eltért, az kizárólag a mód-szerekben jelentkezett: Európa és más világrészek német alávetésében inkább ragaszkodott az „elkődösítő formákhoz”, mintsem a nyílt, brutális erőszakhoz. A marnei vereség után ezek a „formák” még inkább előtérbe léptek, nemcsak külpolitikai, hanem belpolitikai megfontolásból is. Ez utóbbi főleg a szociáldemokraták és a liberális burzsoázia benntartását célozták az ún. Burgfriedenben, s nem kimondott céllal a nagyburzsoázia hatalmi térhódítását az államvezetésen belül.

A „szeptemberi program” a háború megnyerésének egyre reménytelenebb valóságában fokozatosan redukálódott, persze anélkül, hogy az alapvető célokat feladta volna. Ennek ellenére a konzervatív imperialista körök felháborodása a kancellár „ingadozása” miatt lassan a Bethmann Hollweg-i „rendszer” alapjait kezdte ki, különösen azután, hogy a gorlicei áttérés nem vezetett el a kancellár által annyira óhajtott orosz különbékéhez. Bethmann Hollweg az adott pillanatban kétségkívül ügyesnek tűnő, valójában végzetesnek bizonyuló taktikával válaszolt: a tengerallattjáró-háborúhoz való hozzájárulásával ugyan egy időre kifogta a szelet ellenfelei vitorláiból és Tirpitz admirálist eltávolította a flotta éléről, de a hatalmi harcban Tirpitz helyére lépő Falkenhayn vezérkari főnök megbuktatása már csak a Hindenburg—Ludendorff szoldateszka hatalomra juttatásával sikerült. Mint mondani szokás, „Bethmann Hollweg saját kezével írta meg halálos ítéletét”.

A Hindenburg—Ludendorff-féle ún. 3. legfelső hadvezetőség új szakaszt nyitott az egész Bethmann Hollweg-i politikában. A birodalmi kancellár gyakorlatilag a szélsőséges konzervatív körök támogatta Ludendorff engedelmis kiszolgálójává vált: kényszermunkások toborzására adott beleegyezés (Lengyelországban, Belgiumban a hadiüzemek számára) a „totális” háborút megvalósító Hindenburg-program, s a háború mögé az egész népet felsorakoztatni akaró 1916. december 12-i „békejegyzék,” majd az Egyesült Államok hadbalépését kiváltó korlátlan tengerallattjáró háború elfogadása jelzik a „defetista középutas politika” (Ludendorff szóhasználata) térvésztesét az ultrareakciós szoldateszka ellen. S e politika 1917 februárját követően mégis a megmenekülés lehetőségében reménykedhetett az orosz polgári demokratikus forradalom győzelme után: az imperialista Németországban ki-robbanó népforradalom veszélye Bethmann Hollweget erősítette — ha kompromisszumok árán is. 1917. április 7-én a császár ún. húsvéti üzenete, a porosz választóbíró háború utáni reformját helyezte kilátásba, nyilván azzal a szándékkal, hogy egy esetleges népforradalom elejét vegyék. Szinte ezzel egyidőben erősödött meg — éppen szociáldemokrata kezdeményezésre —

a megegyezés imperialista békekonceptiója, amely ugyancsak a forradalom elkerülésének jegyében fogant. A Hindenburg—Ludendorff hadvezetőség mögött álló nagytőkés-nagybirtokos erők mindkettőt nyílt hadüzenetnek minősítették: azok, akik az orosz forradalomban csak a cárizmus vereségét látták, akik az antant 1917. első félévi tömegtámadásainak kivédését ünnepezték, akik a belső reformoknak még a látszatát is a nagyburzsoá—juncker osztályszövetség fenyegetésének fogták fel, bármelyik pillanatban készen álltak, hogy a „totális katonai győzelem legfőbb akadályát” útjukból el sodorják. 1917. július 12-én Hindenburg és Ludendorff nem is titkolt összeesküvéssel megbuktatta Bethmann Hollweget.

A kancellár bukásával kétségkívül jelentős akadály tűnt el a totális győzelem stratégiájának útjából. A ludendorffi út azután a katonai összeomlásba és a novemberi forradalomba torkollott. Ezen időszak politikai küzdelmeiben Bethmann Hollweg lényegében semmi szerepet sem játszott. Utódainak néha-néha eljuttatott memorandumaiban egyre sötétebb színekkel vázolta fel Ludendorff tábornok katasztrofához vezető politikáját és hadvezetését. Soraiban állandóan saját politikája igazolására törekedett, csakúgy mint a weimari Németország parlamenti vizsgáló bizottsága előtt tett nyilatkozataiban. A történelem nem igazolta ezt a politikát. Élete végén ennek maga Bethmann Hollweg is tudatában volt. A monarchia bukása és a novem-

beri forradalom győzelme megrendítette, viszont a Weimari Köztársaságban változatlanul fennmaradó, a forradalom viharát átélte és a forradalmi erőket megsemmisítő szociáldemokráta—nagyburzsoá—juncker osztályszövetség megnyugvással töltötte el. Az 1919-es véres ellenforradalom és a weimari demokrácia gyümölcseit nem sokáig élvezhette; 1920-ban tüdőgyulladásban meghalt.

Bethmann Hollweg halálával a német imperializmus olyan markáns képviselője szállt sírba, aki „politikájával... az uralkodó kisebbséget szolgálta és a német népnek, valamint Európa népeinek mérhetetlen szenvedést juttatott osztályrészül. És mindezek ellenére Bethmann Hollweg nem volt Ludendorff. Ha mélységesen is imperialista és monarchista volt, bensőleg szemben állt a dühöngő annexióvágy sovíniszta hipertrophiájával éppúgy, mint az ultrareakciós körök képviselte merev módszerekkel a belpolitikában, továbbá azzal a felelőtlen tervvel, hogy a háborút 12 óra utáni 5 percre folytassák. Ha benső meggyőződésének megfelelő konzekvens cselekedetei a szenvedést és az értelmetlen áldozatokat megakadályozni nem is tudták volna, azok mértékét korlátozták volna. Mindez korántsem csökkenti személyes felelősségét. Ellenkezőleg! Annak nagyságát a maga valóságában mutatják meg”.

Az életmű értékének ezen megfogalmazása Willibald Gutsche kétségbevonhatatlan érdeme.

Farkas Márton

BARTA GÁBOR—FEKETE NAGY ANTAL

PARASZTHÁBORÚ 1514-BEN

(Gondolat, Budapest, 1973. 354. p., 16. t.)

A történelmi évfordulók hagyomány-örző és lelkesítő szerepükön túlmenően gyakran jelentős tudományos haszonnal is járnak: ráirányítják a kutatók figyelmét az ünnepektől korszak történetének addig homályban maradt momentumaira, új eredményeikkel gazdagabbá s egyszersmind hitelesebbé, emberibbé teszik a nagy történelmi események szereplőinek vonásait, s tel-

jesebb, igazabb képet adnak magáról az eseményről is.

Különösen áll ez a nemrégiben ünnepezt Dózsa évfordulóra. A legnagyobb magyar parasztháború történelmünk legkevésbé ismert, s ennél fogva legvitatottabb eseményei közé tartozik. Márki Sándornak, a haladó polgári történetírás jelentős reprezentánsának fázisozásai nyomán ugyan új, a nemesi